

MƏHKƏMƏ NİTQİ AÇIQ NİTQİN NÖVÜ KİMİ

*«Xeyir işdə, bədbəxtlik üz verdikdə,
düşmənlə mübarizədə,
dost və qohuma köməkdə
dünya malına xəsislik etmə».*
Hacı Ərəstun Əliyər oğlu

Ə.Ə.QASIMOV

Bakı Dövlət Universiteti
haci-arastun@rambler.ru

Məqalədə natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti haqqında danışılır.

Mədəni nitq – lüğətin məna doğruluğu, zənginliyi və genişliyinə aid olan, hal-hazırda mövcud olan düzgün tələffüz və vurğu normalarına cavab verən qrammatik düzgünlük, məntiqi düzgünlük sayılır.

1995-ci il 12 Noyabr Azərbaycan Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu.

Maddə 21. Dövlət dili.

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

2. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir [1, 10].

Maddə 45. Ana dilindən istifadə hüququ.

1. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə təbiiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

2. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz [1, 22].

İnandırıcı nitq söyləmək üçün nəinki öz fikrinin doğruluğunda əmin olmaq, hətta sərbəst danışma qabiliyyətinə, ana dilinin zənginliyinə də malik olmaq lazımdır. Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi müəyyən halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərin ifadə eeməsindən ibarətdir. Hər nitqin əsası sözə diqqətlə yanaşmaqdır, xüsusən məhkəmədə. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Öz mülahizəsini qorumaq üçün natiq, onu yüksək nitq mədəniyyətinə məcbur edən fikir və hisləri söyləmək üçün ən münasib dil formasını tapır. Mədəni nitq – lüğətin məna doğruluğu, zənginliyi və genişliyinə aid olan, hal-hazırda mövcud olan düzgün tələffüz və vurğu normalarına cavab verən qrammatik düzgünlük, məntiqi düzgünlük sayılır.

Dil sosial hal kimi insanın fəaliyyətinin bu və ya digər forması ilə bağlı olan

müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Dilin zəruri ictimai funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: ünsiyyət, xəbər və təsir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün funksional üslub adlanan dilin müvafiq növləri var. Aşağıda göstərilmiş dil üslublarını ayırmaq olar: danışiq, elmi və rəsmi-iş, publisistik və ədəbi-bədii. Bütün bu üslublar çox vaxt dolaşiq olur, bu da nitqin hansı üslubda tələffüz olunduğunun təyin edilməsini çətinləşdirir.

Məhkəmə nitqinin dili bütün funksiyaları yerinə yetirir: ünsiyyət, xəbər və təsir, buna görə ona bütün dil üslubları xarakterikdir. İnsanların yaşayış qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışiq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi – iş üslubları, xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formullar toplusundan, yəni qanun normalarından istifadə etməyə kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları. İctimai-siyasi məlumat, təşviqat və təbliğat, biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir. Bu üslub yüksək emosionalılıqla xüsusiyyətlənir və bu natiqdən ifadəli, ədəbi düzgün nitq tələb edir [10, 56].

Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyanı işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmununun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər natiqin stolüstü kitabı olmalı lüğətdə, qrammatikada, kitablarda, xüsusi soraq kitabçalarında verilir.

Dilin hiss edilməsi anadangəlmə qabiliyyət ola bilər, lakin onu həm də inkişaf etdirmək lazımdır.

Öz üzərində aparılan daimi iş, auditoriya qarşısında tez-tez çıxışlar nəticəsində hər natiqin öz üslubu düzəlir. Natiqlik üslubu natiqlik sənəti üslubu vasitəsilə həyata keçən konkret və fərdiləşdirilmiş formadan ibarətdir.

Natiqlik üslubu – nitqin forma və xüsusiyyəti, onun tonu və intonasiyası, sözün ifadəliyidir; o, nitqin mahiyyətini ən uğurlu ifadə edən bütün ifadəli vasitələri bir yere toplamağa imkan verir.

Natiqlik üslubunda natiqin şəxsiyyəti, onun fərdi xüsusiyyətləri, ümumi mədəniyyəti, xüsusi bilikləri, həyat boyu toplanan təcrübəsi, natiqlik sənəti, qabiliyyəti və müəyyən istedadı, natiqlik məharətinin daxili ritmikası: nitqin tempi, təmkinliyi, ehtiraslılığı ifadə olunur. Layiqli natiq olmaq üçün iti həssaslığa, müşahidəçiliyə, yüksək emosionallığa, insanlarla bilavasitə açıq ünsiyyət cəhdinə malik olmaq və öz natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Beləliklə, səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək; çox mədəni (yüksək mədəniyyət) və təhsilli insan olmaq; iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır, nitq planı olmalıdır, onu məşq etmək, özünü çıxışa emosional cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an – məhkəmə auditoriyasında böyük hazırlıq işinin nəticələri çıxarılan zaman nitqin söylənməsidir. Məhz bu nitqin söylənməsi zamanı natiqin qarşısında duran məqsədlər reallaşır, buna görə də tam haqla kommunikativ mərhələsinə natiqlik məharətinin kulminasiyası deyilir. Bütün böyük, qabaqda gedən yaradıcı iş natiqin əsas fəaliyyətinin həyata keçməsinə yönəldilir – dinləyici qarşısında nitqlə çıxış.

Hər natiqlik çıxışının tərkibi və onun mövzusu natiqin ustalığı ilə təyin edilir.

Natiqlik çıxışının forması isə dinləyicinin tərkibindən, konkret vəziyyətdən, natiqlik üslubundan asılıdır. O, elə olmalıdır ki, nəinki məhkəmə tərkibi, hətta məhkəmə iclasında bütün iştirak edənlər üçün nitqin məzmunu sadə, aydın və inandırıcı olsun. Məhkəmədə nitqin forması ətraflı düşünülür və əvvəlcədən hazırlanır, lakin bütünlükdə o, nitqin xarici şəraitini nəzərə almaqla nitqi düzəltmə imkanı olan zamanı onun söylənməsi vaxtı tərtib edilir. Nitqin məzmunu və forması üzərində işləmək üçün ona yaradıcılıqla yanaşmaq lazımdır, lakin bu heç də həmişə təcrübədə istifadə olunmur.

Məhkəmədə natiqlik məharəti formasının rolu haqqında A.P.Çexov çox doğru yazmışdır: "...şübhəsiz faktdır ki, onu vicdanlı, təcrübəli insan izah edir və bu daha da aydın olur – bu birincisi; ikincisi, istedad – təbii gücdür, bu daşları da qəmə çevirə bilən tufandır...", "... tələffüz edilən sözdən, formasına görə deyilən cümlədən asılı olaraq eyni sözün min mənası və incəlikləri var" [11, 37].

Hər bir ictimai nitq kimi məhkəmə nitqinin söylənməsi zamanı biz müəyyən etdiyimiz kimi başlanğıcın böyük rolu var və o, orijinal, aydın və fərdi olmalıdır. Nitqi söyləməyə tələsmək lazım deyil! Söz verilən zaman ayağa qalxmaq və bir az susmaq lazımdır. Başlanğıc fasiləsinin böyük rolu var, çünki həmin saniyədə auditoriya natiqlə tanış olur və onun haqqında öz birinci təəssüratını qurur. Bundan əlavə, başlanğıc fasilə zamanı dinləyici ilə müşahidə əlaqəsi təyin edilir. Nəhayət, başlanğıc fasiləsi natiqə tribunaya öyrəşməyə və həyəcana qalib gəlməyə kömək edir. Hər nitq özündə qararsızlığı, əsəbliliyi böğməlidir. Özündə "natiqlik həyəcanına" qalib gəlməyi və əminlik hissini əldə etmək üçün iş materiallarının əla bilməsi, öz mövqeyinin düzgün olmasında əminlik, nitqə gözəl hazırlıq, hər çıxışın gedisində yetişdirilən nitqin cəsarətli və qətiyyətli olması kimi xüsusiyyətləri də məhkəmə natiqinə kömək edir. A.F.Koni yazırdı; "həyəcanlılığın ölçüsü sərf olunmuş əmək hazırlığına və ya daha doğrusu, hazırlıq nəticəsinə tərs proporsionaldır" [12, 5].

Lakin "natiqlik həyəcanını" yaradıcılıq həyəcanlılığı ilə səhv salmaq lazım deyil, çünki o, camaatla görüşü gözləyən nitq üçün təbiidir. Belə həyəcanlılıq lazımdır. O, nitqi stimullaşdırır (həvəsləndirir) və auditoriya ilə birinci əlaqə dəqiqələrinə öz arxasınca dinləyiciləri çəkməyə imkan verən ruhlandırmaya keçir, ən yüksək yaradıcılıq isə – nitqin fəaliyyətini ən yaxşı stimullaşdıran və onun məhsuldarlığını artıran ilhamdır. Lakin ilhamı idarə etmək lazımdır və burada böyük rolu iradə başlanğıcı oynayır. Öz biliklərində, görünüşlərində, öz natiqlik qabiliyyətində əmin olmaq lazımdır, lakin əminlik heç vaxt özünə inamla və özünə vurğunluğa keçməməlidir. Öz hislərini yaxşı idarə edən nitq özündə şübhə qorxusunu tez boğur.

Başlanğıc fasilə zamanı təcrübəli nitq auditoriyanın əhval-ruhiyyəsini, onun münasibətini özünə qarşı, nitqin məzmununa qarşı başa düşür, düzgün tonu müəyyən edir və dinləyicilər ilə əməkdaşlıq şəraitini yaradır. Təbii ton əldə etmək üçün nitqi susaraq, sakit, az sözlər istifadə edərək başlayırlar. Məhkəmə nitqi həmişə "Möhtərəm hakimlər!" sözündən başlanır. Ən yaxşısı onu sadə, yavaş tempə və nisbətən asta başlamaqdır.

Nitq nitq söylədikdə dinləyicilərə baxır, məhkəmə ilə daimi müşahidə əlaqəsini saxlayaraq ona müraciət edir. Bədənin vəziyyəti yalnız nitq zamanı dəyişir və heç vaxt fasilə zamanı dəyişmir. Natiqin vəziyyəti, onun fərdi görünüşü ilə təyin edilir, lakin hər nitq asanlıq hisləri, hərəkətlilik, öz vəziyyətinin təbii olmasına nail olmalıdır.

Nitqin sonu onu başlanğıcla əlaqələndirməlidir, bütün nitqə kompozisiya

tamamlanma əhəmiyyətini verməlidir. O, elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Beləliklə, dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidirlər. Məhkəmədə nitqi təmtəraqlı cümlələr, sözlər ilə qurtarmaq tamamilə artıq və hətta yersizdir. Ən yaxşısı məhkəmə nitqini məhkəməyə müraciətin dürüst ifadə edilməsi ilə sona çatdırmaqdır. Belə ki, bu müraciət dəqiq, aydın, qısaca deyilməlidir.

Əgər natiq bu vəziyyətdə deyilsə, nitqi məhkəməyə xahişlə bitirmək lazımdır. Həm prokuror, həm də vəkil məhkəməyə tələblə deyil, yalnız xahişlə müraciət edirlər. V.V.Leonenko belə hesab edir ki, müəyyən şərtlər daxilində, xüsusilə də ictimaiyyətdə böyük təsir buraxan ağır cinayətdən söhbət gedirsə dövlət ittihamçısı məhkəməyə müraciət edərək, öz nitqində “tələb edirəm” sözünü işlədə bilər. Belə ki, bu məhkəməyə qəti göstəriş, əmr xarakteri daşımamalıdır və “nəzakətlə etika qaydalarına nəzarət edərək, cəmiyyətin fikrini əks etdirərək” ifadə edilir. Belə hesab edirik ki, məhkəmə istintaqı dövründə onun iştirakçıları (ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs, müdafiəçi, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri) müvafiq olaraq bərabər hüquqlardan istifadə edirlər və onlardan heç birinin digəri qarşısında heç bir üstünlüyü yoxdursa, o zaman prokuror tərəfindən tələbin xahiş yerinə formalaşması onu xüsusi vəziyyətə qoyur, bununla da qanunla nəzərdə tutulmuş birlik pozulur. Prokuror təqsirləndirilən şəxslə bağlı cinayət qanununun və ölçülərinin qəbul edilməsinə dair öz fikirlərini (tələblərini deyil) məhkəməyə bildirir [15, 47]. Tələb etmək – öz tələbinin yerinə yetirilməsində təkid edərək qəti formada istəmək mənası kəsb edir. Bu şəkildə, prokurorun tələbi yalnız onun tələb etdiyinə tam yerinə yetirilməsi ola bilər. Bu halda məhkəmə iclasının digər iştirakçıların çıxışı lazım gəlmir. Buradan belə aydın olur ki, məhkəmə istintaqının digər iştirakçıları kimi, prokuror da məhkəmədə hakimə tələb ilə deyil, xahiş ilə müraciət etməlidir.

Məhkəmə nitqinin vacib şərait effektivliyi kimi məzmun və kompozisiya ilə yanaşı, mədəniyyət sayılır, o, konkret şəraitdə və məhkəmə nitqinin məqsədlərinə müvafiq məhkəmə auditoriyasına ən yaxşı təsir təmin edən dil materiallarının istifadə olunması düzgün, normalara müvafiq olmalıdır. Məhkəmə müzakirələrinin nitq mədəniyyətinə yüksək tələblər irəli sürülür. Bununla yanaşı olaraq, unutmamaq lazımdır ki, öz növbəsində “məna tutumu və maraqlandırma qabiliyyəti, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, onlarda müəyyən təsir yaratmaq” nəzərdə tutan nitq mədəniyyəti onun ifadəliliyini təmin etmir. A.Ç.Kozarjevskinin doğru olaraq göstərdiyi kimi, ifadəlilik heç olmazsa, mülahizənin tərkibi, məqsəd və vəziyyətinə uyğun gələn dilin fonetik, qrammatik və leksik vasitələrinə uyğun olaraq istifadə olunur [10, 62].

Mədəniyyətli, ifadəli nitq yalnız zəngin lüğət ehtiyatı olan natiqdə ola bilər. Natiq lazımi sözü axtaran zaman parazit sözlərin olduğu fasilə yaranır. Parazit sözlərin dinləyicilərin diqqətini cəlb etməsinə, hətta bəzən onları şənləndirməsinə baxmayaraq, onlar nitqin mənimlənməsini çətinləşdirir. Belə vəziyyətdə nitqin məzmunu çətinliklə mənimlənilir. Nitqin söylənilməsinə yaxşı hazırlaşmaqla, asta danışmaq və öz nitqini izləməklə belə sözlərdən tamamilə xilas olmaq lazımdır.

Yalnız dinləyicilər üçün deyil, eləcə də xalq iclasçıları üçün aydın olmayan hüquqi terminlərdən sui-istifadə etmək lazım deyil. Az istifadə olunan terminlər nitqdə aydınlaşır, lakin xarici dildə olan sözlər isə o an Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Məhkəmə nitqində zalda iştirak edənlərin əksəriyyəti üçün aydın olmayan ixtisar olunmuş sözlərdən istifadə etməyin (məsələn, “maddi sübut”). Natiqlərin dil səhvlərinin tam sırası kontaminasiyalarla – tələffüz, quruluş və mənada oxşar olan iki söz

və ya ifadənin hissələrinin ixtisar olunma ilə yaranan yeni söz və ya sabit söz birləşməsinin yaranması ilə bağlıdır. Natiqə yaxşı üslub tələbi irəli sürülür.

Öz formasına görə, məhkəmə nitqi düzgün, aydın, bədii, ifadəli olmalıdır və bunun üçün natiq sözün çoxmənalılığını anlamalı və hiss etməlidir, eyni zamanda da dilin bütün imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. "Nitq mədəniyyəti natiq üçün, birinci növbədə, həmin janrın spesifikasına əsaslanan nitq ustalığıdır, bütün imkanlardan bacarıqla istifadə etməkdir, bu öz müasir inkişaf mərhələsində dil danışanın sərəncamına verilir" [10, 58].

Yaxşı üslubun ən vacib tələbi aydınlıqdır. Nitqin aydınlıq meyarı onun dinləyicilər tərəfindən anlaması, onun sadəliyi, asanlığıdır. Sadə ifadə məhkəmə nitqinin vacib xüsusiyyətidir. Dinləyicilər natiqin hər bir sözünü, natiq başa düşdüyü kimi anlamalıdırlar. Məhkəmədə nitq son dərəcədə aydın, sadə olmalıdır və cəhd göstərmədən dinləyici onu başa düşməlidir. Kvintilian öyrədirdi: "Elə danışmayın ki, anlasın, elə danışın ki, hakim sizi başa düşsün". Müasir ictimai nitqin aydınlığı ifadənin konkret auditoriyaya yönəldilmiş danışiq vasitələri ilə yaxşı uyğunlaşması deməkdir. Aydınlıq şəraiti sözlərin düzgün tələffüz edilməsi, yəni, aydın və təmiz tələffüz etmə, düzgün qeyd etmə və ayrı-ayrı sözlərə, hecalara, cümlələrə fikir verməkdir [13, 175]. Nitqin aydın olmaması öz tələffüzünə bacarıqsız diqqət yetirməkdən yaranır. Beləliklə, qulaq səslərə, tələffüz edilən sözlərə, dilə öyrəşərsə, o zaman tələb olunan aydınlığa çatmaq asan olar.

Məhkəmə nitqi sadə söylənilir, onu mürəkkəbləşdirməyə, qeyri-elmi etməyə, aidiyyəti olmayan problemlərə görə boşboğazlığa ehtiyac yoxdur.

Dinləyiciyə yol tapmaq üçün nitqdə əsas rolu onun ritmikliliyi oynayır və bu da onları əmin etməyə kömək edir.

Nitqdəki vəzn vurğulu və vurğusuz hecaların müəyyən əvəzlənməsi ilə yaranır, vurğulu hecalar tonun yüksəlməsi, səslənmənin güclənməsi ilə seçilir, vurğuların bölüşdürülməsi və sözlərin yerləşdirilməsi nəticəsində isə cümlədə müəyyən vəzn yaranır. Nitqin vəzni onun sürəti və intonasiyası ilə bağlıdır. Nitqin sürəti həddindən artıq ləng (yatızdırır) və ya hədsiz dərəcədə sürətli (nitqin qavranmasını və anlaşılmasını çətinləşdirir) olmamalıdır. Məhkəmə nitqinin düzgün sürəti ona əlavə təsirlilik gücü verir.

İntonasiya səslənən nitqin birgə işləyən elementlərinin (komponentlərinin) mürəkkəb kompleksidir və bunlar nitqin səs formasını, onun səslənməsini, nitqin məzmun və mənasının maddi təəcəssümünü yaradırlar. İntonasiya nitqin məzmununu daha dolğun ifadə etməyə, dinləyicilərə natiqin əsas fikrini çatdırmasına kömək edir. Məhkəmə natiqinə, xüsusən yeni başlayana nitqin mətninə intonasiya vermək, burada durğu və hecaları qeyd etmək faydalıdır.

Şifahi nitqdə cümlənin mənasını dəyişə biləcək durğunun böyük əhəmiyyəti var. O, biz artıq bildiyimiz kimi, nitqin əvvəlində lazımdır, bir məsələdən digər məsələyə keçməni ayırır. Sonra edilən durğu son sözdə nə deyiləcəyində dinləyicilərin diqqətlərini saxlayır. Durğularla vacib yerləri, əsas sübutları, ən ciddi etirazları ifadə etmək lazımdır. Bunlar hüquqşünasın nitqinə səlislik verir, onun mənalılığını və təsirliliyini artırır.

Məntiqi və psixoloji durğular seçilir. S.Volkonskinin obrazlı ifadəsinə görə, "məntiqi durğu – səssiz nitqdir". O, məhkəmə nitqinə mükəmməllik, tamamlıq bəxş edir, məhkəmə nitqinin bir hissəsindən digərinə, bir cümlədən digər cümləyə keçməyə imkan verir. Psixoloji durğu cümləarası məna ilə müəyyən olunur və bədii nitqin təsirli vasitəsi

kimi işləyir. Məsələn, nitqdə söyləyirlər: “Təqsirləndirilən şəxs zərərçəkənə yaxınlaşdı və...” dedikdə natiq fasilə edib öz fikrini davam edir. Bu cür durğu dinləyicilərin diqqətini, xüsusən bilavasitə bundan sonra nə deyiləcəyinə cəlb edir.

Məhkəmə nitqinin təsirliliyi onu bədiiləşdirir və bu zaman o estetik zövq verə bilər.

Məhkəmə nitqində hər zaman estetik məziyyətlərin olmasını tələb etmək olarmı?

Zənn edirəm ki, yox, çünki bədii istedad hər insana verilmir və ona görə hər məhkəmə nitqinə mədəniyyət, sonra isə ifadəlilik tələbi irəli sürülür. İfadəlilik nitqi məhkəmə natiqində yaxşı inkişaf etmiş bədii təfəkkür ilə olur, lakin məhkəmə qarşısında hər çıxış edən peşəkar hüquqşünas çalışmalıdır ki, onun nitqi ifadəli olsun, çünki bu, onun anlaması, emosionallığı və məhkəmə auditoriyasına təsiri artırmaq üçün və birinci növbədə, məhkəmə natiqinin mövqeyinin düzgün olmasında hakimləri inandırmaq üçün lazımdır. Çoxplanlı təsirlər birliyi (səmərəli, emosional, estetik) natiqin nitqinə inandırıcı güc verir. İfadəli nitq təsəvvürün fəaliyyətini, daxili görünüş və təsvir olunan şəklə, hadisənin, iştirak edən şəxsin emosional qiymətini yaradan bədii sözlərdən ibarətdir. Məhkəmə nitqində cinayətin səbəbi xüsusiyətində psixoloji suallar, prosesin iştirakçılarının şəxsiyyəti, cinayəti törətməyə yol verən səbəb və şərtlər tədqiq edildikdə bədii sözlərdən bacarıqla istifadə etmə zərurəti artır. Bu psixoloji təhlil öz əksini "müərrəd fikirlərdə yox, şəklə yada salınması, ədəbi-bədii nümunələrə görə hadisənin təfəssilatı ilə təsvir edilməsində" tapır. Məşhur sovet vəkili Y.S.Kiselyovun bütün nitqləri məhz bu cür olubdur. Levçinski, Putilovlar və digərlərinin işləri üzrə nitqdə ustalılıqla, yüksək bədii səviyyədə cinayətin mahiyyəti, əsasları, səbəbləri təsvir olunur:

Məhkəmə natiqləri çox vaxt öz nitqinin təsirini artırmaq üçün bədii sözlərdən istifadə edirlər, bu və ya başqa hadisələri bədii formada söyləməyə çalışırlar.

Məhkəmə nitqinin ifadəliliyi effektivlik üçün yox, məhkəmə natiqinin çıxışının məzmununun auditoriya tərəfindən dərin anlama, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi, iş üzrə onun tərəfindən təqdim olunan nəticələrin mahiyyəti üçün lazımdır. İfadəlilik nitqinə böyük əhəmiyyəti səs verir – güclü, qüvvətli və iti. İti, gözəl səs, yaxşı diksiya hissələrin, duyğuların və əhval-ruhiyyənin incəliklərini çatdırmağa imkan verir, nitqə qətilik, yüngüllük, sərbəstlik verir. Səs elastikliyi təkmilləşdirilməsinə anadangəlmə qüsurları gizlətməyə yardım edən xüsusi məşqlər kömək edir. Natiqə nitq üsullarını inkişaf etdirmək, səsinə və tələffüsünə fikir vermək lazımdır.

Nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artıran danışıqdan kənar vasitələrə tam doğru hislər dili adlanan jest və mimika aiddir. Nitqin tərkibi təbii olaraq və çox vaxt düşünülmədən möhkəmlənir, həmçinin nitqi canlandıran, onu gözlə görünən edən jest və mimika ilə güclənir. Jest – emosional mənə hərəkətidir. Həm jest, həm də mimika öz funksiyalarında genişdir; onlar dolğun və emosionaldırlar, xüsusidirlər və həmişə müəyyən ediləblər [14, 460]. Nitqdə natiqin dediklərinə zidd olan ikitərəfli jest və mimikaya yol vermək olmaz. Natiqin eyni jesti çox şey deyə bilər: nitqdə vacib olanları qeyd edə bilər, natiqin bu və ya digər fikrini aydın ifadə edə bilər, onun real məzmununu dərin açıqlamağa çalışa bilər, hal-hazırda söylənilən fikrin gizli mənasını güman edə bilər və s. Həm jest, həm də mimika dinləyicilər üçün aydın olmalıdır. Onlar səs nitqinin qabağını almırlar, onun mənalı tutumunu və ifadəliliyini gücləndirirlər. Məhkəmə natiqində jestlər daha təmkinli, tez olmayan, bədii oxucu və dramatik aktyordan daha şərti olurlar. Jest, ümumiyyətlə natiq üslubu kimi, olduqca şəxsidir, lakin buna baxmayaraq müəyyən qaydalar var ki, onlara riayət etmək lazımdır. Jestdən sui-istifadə etmək olmaz, çünki həddən artıq əl-qol hərəkəti natiqə

kömək etmir, daha da mane olur, dinləyiciləri güldürür, onların fikrini nitqin əsas məzmunundan yayındırır.

Çətin ki, jest və mimikanı əvvəlcədən güzgü qabağında məşq etmək mümkün olsun. Məsələ ondadır ki, onlar nəinki ifadə olunan fikir ilə, hətta konkret şərait, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi və natiqlik əhvalı ilə təyin olunurlar. Müxtəlif insanlarda hislər ayrı-ayrı jest və mimika ilə ifadə olunur. Bilmək lazımdır ki, jest və mimika – fikirlərin aydın, çox vaxt intuitiv ifadə olunmasıdır. Bunların hamısı jestlərin və mimikanın məntiqi əsaslandırılmasını hazırlayır və təyin edir. Lakin buna baxmayaraq, jest və mimika çox vaxt bir dəqiqəlik haldır və bu da onların təbiiliyi və cazibəliyidir. Məhkəmə natiqinin duruşunda, onun jesti və mimikasında, onun işgüzarlığı, sadəliyi, hazırlığı, səmimiyyəti əks olunmalıdır. Beləliklə, jest və mimika, kinetik ünsiyyət sistemin elementləri olaraq, nitqin emosionallığını və ifadəliliyini gücləndirirlər və bununla da onun daha da yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə natiqləri həmişə səs, intonasiya, jest ilə nitqin ifadəliliyinin əlavə vasitələri kimi istifadə edə bilmirlər. Çox vaxt məhkəmə natiqlərinin söylənilməsində statiklik və adilik müşahidə olunur. Nitqdə əsas səs intonasiya ilə seçilmir, jest, mimika ilə möhkəmlənmir. Bəzi natiqlər heç məhkəməyə və dinləyicilərə baxmırlar, hansısa bir tərəfə və ya stolun üstündə olan öz kağızlarına baxırlar. Bunların hamısı xoşagəlməz təəssürat yaradır və qətiyyətlən auditoriyanın düşüncəsinə və hislərinə təsir etməyə kömək etmir.

Məhkəmə nitqinin mədəniyyəti – natiqlik ustalığının dinamik təkmilləşdirilmə prosesi, onun məzmununun və formalarının zənginləşdirilməsidir. Ona ümumi və hüquqi savadlılıq, nitqin düzgünlüyü, dilin zənginliyi (orijinallıq), qısalıq, sadəlik, asanlıq, aydınlıq və dəqiqlik, bədiilik, emosionallıq xasdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) Bakı: Qanun, 2010, 94 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı: Qanun, 2010, 640 s.
3. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 68 s.
4. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı: Qanun, 2008, s.246.
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: 2001, 185 s.
6. İsmayılov İ. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. B.: ADPU, 2007, 310 s.
7. Qurani-Kərim və açıqlamalı məali (Azərbaycan dilinə tərcümə edən prof. Fazil Qaraoğlu). Bakı: Nurlar, 2007, 604 s.
8. Mövsumov C.H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı: 1980, 312 s.
9. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Digesta, 1998, 240 s.
10. Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri. Bakı: Digesta, 2010, 212 s.
11. Гетманова А.Д. Логика для юристов. Учебное пособие, М.: Омега –Л, 2009, 425 с.
12. Кони А.Ф. Избранные произведения. М.: Наука, 1956, 239 с.
13. Сергеев П. Искусство речи на суде. М.: Юрайт, 2009, 510 с.
14. Судебные речи известных русских юристов, Часть 1, М.: Юрид. лит-ра, 2009, 580 с.
15. Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев: УГУ, 1981, 250 с.

**СУДЕБНОЕ ОРАТОРСТВО
КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ОТКРЫТОЙ РЕЧИ**

А.А.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об основах освоения ораторской способности, общей и профессиональной культуре судебного оратора.

Культурой речи считается – правильность смысла словаря, богатый и широкий, существующий на сегодняшний день, правильное произношение и отвечающий правильности грамматических норм ударения.

LAW-COURT SPEECH AS A KIND OF THE OPEN SPEECH

A.A.GASIMOV

SUMMARY

The article deals with the significance of a court orator's common and professional qualifications at mastering the bases of oratory mastery.

Cultural speech referring to the richness and meaning accuracy of vocabulary is valued as grammatical correctness, logical accuracy observing presently existing pronunciation rules and emphatic norms.